

זיכרון דיסידנטי – הנצחה אופוזיציונית של מרד גטו ורשה וליל הברדולח בגרמניה המזרחית וברפובליקה העממית הפולנית¹

שטבן שטאך*

טקסי הנצחה לציון מאורעות היסטוריים, שאורגנו על ידי קבוצות מתנגדים ודיסידנטים, לא היו נדירים בפולין של שנות ה-80. גם ברפובליקה הדמוקרטית הגרמנית (גרמניה המזרחית) התקיימו – אם כי בהיקף קטן בהרבה – טקסי הנצחה עצמאיים כאלה. כך היה, למשל, ב-13 בפברואר 1982, ביום השנה להפצצת העיר דרוזן, כש-8,000 בני אדם חיברו את אזכור הריסת העיר עם הרישה לשלום ולפירוק נשק.² בזמן הפעילות החוקית של תנועת "סולידריות" (בפולנית סולידרנושץ' – Solidarność) שנמשכה 16 חודשים ב-1980/81, טבע הפילוסוף הפולני הצרפתי והיסטוריון הרעיונות ברוניםלב באצ'קו (Baczko) את המונח "התפרצות הזיכרון".³ התפרצות שלמרות הדיכוי אי אפשר היה לעצור, כמו את "סולידריות" עצמה. המאורעות שהונצחו בפעילות זו לא היו רק ההתקוממויות שאירעו שנים קודם לכן, בגדנסק (רנציג) ב-1970 ובפוזנן ב-1956, או הטבח הסובייטי בקאטין ב-1943 – סולידריות גם ציינה ב-3 במאי 1981 את יום השנה ה-190 להכרזת החוקה הפולנית הראשונה באמצעות הפגנות גדולות בכל רחבי המדינה.⁴

רבים מימי השנה שציינו הדיסידנטים היו ימי שנה למאורעות שהיו בגדר טאבו או שהמוסדות הרשמיים התעלמו מהם. המאמר הזה יבקש להתרכז בשני ימי הנצחה, שהיו תחרות לאירועי הנצחה הממלכתיים הרשמיים: יום השנה של מה שמכונה "ליל הברדולח"⁵ מ-9 בנובמבר 1938, ויום השנה לפרוץ מרד גטו ורשה ב-19 באפריל 1943. שני הימים הללו צוינו בדרך כלל באמצעות אירועים ממלכתיים רשמיים. שניהם, הראשון בגרמניה המזרחית והשני ברפובליקה

* המכון ללימודים סלאביים, אוניברסיטת לייפציג

אדם יחידים וקבוצות החלו לעסוק בשאלת האשמה הגרמנית במסגרת הכנסייה, סוגייה שהייתה לנקודת המוצא של פעולות התנגדות רבות. בסוף שנות ה-50, עם הקמת "אות הכפרה והשלום" (Aktion Sühnezeichen Friedensdienst), קם ארגון כנסייתי שדחף קדימה את ההתמודדות עם הפשעים הגרמניים בזמן מלחמת העולם השנייה, ובעיקר עם רצח יהודי אירופה. הקבוצה ארגנה בין היתר במסגרת זו ביקורים בפולין ובצ'כוסלובקיה, במקומות שהיו בהם מחנות הריכוז וההשמדה הגרמניים. הם גם ארגנו קבוצות מתנדבים כדי לשפץ מהיסוד את בתי הקברות היהודיים המוזנחים, למשל.¹⁰

הדיאלוג הנוצרי היהודי בתורו נועד לכוון לדו־קיום של שלום ואהווה בין שתי הדתות. בשביל למסד את הדיאלוג הזה קמו בכנסייה האוונגלית שורה של חוגים. בלייפציג, למשל, נוסד חוג של "כנסייה ויהדות", ובברלין "נצרות ויהדות".¹¹ באמצעות פעילותן של הקבוצות הללו התפתח בהדרגה בתוך הכנסייה זיכרון קבוצתי חברתי, שסטה מהזיכרון הרשמי של ליל הבדולח.¹² ואכן, ביום השנה ה-40, ב-1978, התקיימו בכנסיות רבות בגרמניה המזרחית טקסי הנצחה שעוררו עניין רב שגם המארגנים לא ציפו לו.¹³ בשונה מאירועי ההנצחה הממלכתיים התעוררה כאן בראשונה ההכרה באשמת הנוצרים – כלומר באשמת הגרמנים – באירועי אותו הליל. בתעמולה הרשמית של "המדינה הגרמנית האנטי פשיסטית – גרמניה המזרחית" לא הייתה התמודדות עם חלקה של האוכלוסייה באשמה.¹⁴ מלבד זאת, כשהתמודדות הגוברת והולכת של הכנסייה עם ליל הבדולח פגשה בהתעניינות גדולה גם מצד החברים בקבוצות הבסיס, שרובם היו בני נוער, או גם בהתעניינות מצד "הקהילות הצעירות" שנעשו פוליטיות יותר, הרי שבסוף שנות ה-70 ובתחילת שנות ה-80 גברה גם ההתעניינות בתרבות יהודית בכלל.¹⁵ הקבוצות הללו קיבלו על עצמם את הזיכרון הלא פורמלי של ליל הבדולח, שהתפתח בכנסייה, והחצינו אותו כחלק מתפיסת העולם הפוליטית הדיסידנטית שלהם.

זה בא לידי ביטוי, למשל, בלייפציג של 1983, כשילל הבדולח הוזכר בתפילת השלום בכנסיית ניקולאי.¹⁶ זה היה חלק ממה שנקרא "עשרת השלום" (Friedensdekade), פעולה שהתקיימה בכל נובמבר מאז 1980, ובה קבוצות בני נוער כנסייתיות קיימו עשרה ימים רצופים תפילות לשלום, צדק או איכות הסביבה. מאחר ש-9 נובמבר נפל לעתים קרובות על אחד מעשרת הימים הללו, הייתה הנצחת ליל הבדולח בדרך כלל נושא התפילה באותו היום. כך היה גם ב-9 נובמבר 1983 בלייפציג. התפילה הסתיימה עם הקריאה שאירוע כזה לא יחזור על עצמו. הדעות שבוטאו בהקשר הזה על אודות התמודדות עם העבר והגורמים לשואה נתפסו על ידי הרשויות בלייפציג כ"אדישות לחברה".¹⁷ כלומר, הן סטו מהפרשנויות האנטי פשיסטיות של השואה.

העממת הפולנית, ייצגו את זיכרון השואה.⁶ לשני האירועים התקיימו ככל אחת מהמדינות אירועי זיכרון לא פורמליים ואפילו אפוזיציוניים, בייחוד סביב ימי השנה ה"עגולים" של ליל הבדולח ומרד הגטו ב-1983 וב-1988. את האירועים האלה ארגנו קבוצות התנגדות, דבר המעלה את השאלה איזו משמעות ייחסו תנועות התנגדות בגרמניה המזרחית ובפולין העממת להנצחה הרשמית של גורל האוכלוסייה היהודית בזמן השלטון הנאצי.

באמצעות ההנצחה האפוזיציונית הזאת, שהתריסה נגד השליטה הממשלתית, חתרו קבוצות ההתנגדות תחת ריבונותו של השלטון הקומוניסטי על פרשנות מלחמת העולם השנייה, על הפשעים הגרמניים הקשורים בה ועל מדיניות ההנצחה שלהם. גרמניה המזרחית ופולין העממת ביימו את הפיכתן למדינות סוציאליסטיות בעקבות הפשעים הללו והשחרור מהנצינל-סוציאליזם על ידי הצבא האדום. לעומת זאת, דיסידנטים ומתנגדים החזיקו בתפיסות היסטוריות עצמאיות, שסטו מקו ההנצחה הרשמי. המתנגדים בשתי המדינות אתגרו את השלטונות שלהם על ידי פירוקה לגורמים של גרסת המדינה למאורעות ההיסטוריים, בעוד שהשלטונות בגרמניה המזרחית ובפולין תפסו את ההתפתחות של השיטה הסוציאליסטית כתוצאה ישירה של המאורעות האלה. בדרך זו בדיקו הם הטילו ספק בבסיס הלגיטימציה של ממשלותיהם. ברצוני לחקור את הדברים הללו בעזרת השואה כדוגמה. ראשית, אתאר את אירועי ההנצחה האפוזיציוניים בגרמניה המזרחית, ואחר כך אעבור לאירועים בפולין העממת בשנות ה-70. בחלק השלישי ברצוני להשוות את מדיניות ההנצחה המזרח גרמנית עם זו הפולנית ולבדוק מה היו המטרות והמניעים שלהן.

האופוזיציה בגרמניה המזרחית והזיכרון של "ליל הבדולח"

לעומת שאר המדינות בגוש המזרחי, הייתה בגרמניה המזרחית תנועת התנגדות קטנה מאוד, שמנתה רק כמה אלפי חברים.⁸ היא התפתחה עם תנועת השלום העצמאית שנוצרה תחת גגה של הכנסייה האוונגלית בראשית שנות ה-80. הודות לצורת הארגון שלה, שהתחלק למה שקרוי "קבוצות בסיס" (Basisgruppen), מעין קבוצות עניין הנהוגות גם באוניברסיטאות), שלא היו כבולות להיררכיה הכנסייתית, היא התחמקה מהשפעה ישירה מדי של הנהלת הכנסייה, שבתורה התמקדה בהימנעות מקונפליקטים. הקבוצות הללו יצרו לעצמן במשך הזמן אמצעי תקשורת בצורת סמינרטים (פרסומים בהוצאה עצמית, חוקיים למחצה או לא חוקיים כלל) שהתמקדו בנושאים כמו שלום, זכויות אדם ואיכות הסביבה.⁹ בהנצחת ליל הבדולח מ-9 נובמבר יש שני היבטים חשובים: ראשית, בני

לאחר התפילה יצאו כ-40 בני נוער אל האנדרטה לזכר בית הכנסת שנהרס ב-1938 והדליקו נרות לזכר קורבנות הפוגרום.¹⁸ לאחר זמן קצר התערכה המשטרה, דאגה לכיבוי הנרות ולקחה את הפרטים האישיים מהמשתתפים.¹⁹ המשתתפים מתארים מוזכרונם את התנהלות כוחות הביטחון כלפיהם כמדכאת. לטענתם, השוטרים לא רק כיבו את הנרות אלא בעטו בהם.²⁰ כמה מהמשתתפים נחקרו לאחר מכן על ידי אנשי השט"ז. גם בערב 10 בנובמבר 1983 התכנסו כמה בני נוער ליד האנדרטה לזכר בית הכנסת ההרוס ושוב "הניחו" נרות בווערים, מה ששוב הוביל להתערכות המשטרה.²¹

ואולם, המשטרה לא פעלה נגד בני הנוער מכיוון שהנציחו את ליל הברדלה – נראה כי כוחות הביטחון לא ידעו כלל כי 9 בנובמבר 1983 היה יום השנה ה-45 לפוגרום. לפיכך, ברו"ח המשטרה על "התקהלות של בני אדם עם נרות בווערים" נכתב במשבצת "מדוע": "הנצחת הקורבנות של שרפת בית הכנסת", ממש כך, כאילו דובר רק בבית הכנסת הזה.²² בשביל כוחות הביטחון היו ההפגנות הקטנות הללו "פעילות סמלית" שיש למנוע, מה גם שבי-9 בנובמבר התפתחה "עשרת השלום" בארבעה מקרים להפגנה עם נרות. נגד ההפגנות האלו היה צריך לדידם לפעול בחומרה.²³

באמצעות הנצחת ליל הברדלה פגעו בני הנוער – כנראה באופן לא מודע – בנקודה רגישה בלוח ההנצחה של 1983: באותה השנה סירב איגוד הקהילות היהודיות להשתתף באירוע ההנצחה הגדול. הסיבה – ממשלת גרמניה המזרחית סירבה להתייחס לאנטישמיות של מרטין לותר בחגיגות 500 השנים להולדתו, שהתקיימו בקנה מידה רחב וכמעט בו בזמן. מלבד זאת, שררו מתיחויות בין קהילות יהודיות להנהגת המדינה, מכיוון שלדעת אותן הקהילות לא פעלה הממשלה בנחישות מספקת נגד חילול בתי קברות ואירועים אנטישמיים אחרים.²⁴ לכן התקיימו אירועי הנצחה רק ברמה מקומית. בלייפציג, לדוגמה, התקיימה הנחת זר של הקהילה היהודית על האנדרטה שהוזכרה קודם, שבמהלכה ביקר יו"ד הקהילה, אויגן גולומב (Gollomb), את היעדרותם של נציגי המדינה.²⁵ בו בזמן התנהגו חברי הקהילה היהודית המבוגרים ברובם דווקא בחשדנות כלפי בני הנוער המפגנים, אף שכבר התקיימו בין מקצתם קשרים אישיים בעקבות האירועים של החוגים היהודים הנוצרים.

מאורע דומה לזה שהתרחש בלייפציג ב-1983 קרה במזרח ברלין שנה לאחר מכן. קהילת הכנסייה האוונגלית סופין (Sophien) ארגנה מאז 1978 ב-9 בנובמבר תפילה לזכר קורבנות הפוגרום, שהסתיימה בצעדת דוממת לכיוון בית הכנסת החדש – שאז עוד לא שופץ – ברחוב אורניינבורגר. בניגוד להפגנות בלייפציג, ביקשה הנהלת הכנסייה אישור לקיים את הצעדה בברלין ואף קיבלה אותו.²⁶

ואולם, ב-1984 החליטו חברי החוג לשוחרי שלום ואיכות הסביבה מקהילה אחרת בברלין לערוך לאחר הצעדה עצרת הנצחה מול בית הכנסת עד שעות הבוקר של 10 בנובמבר.²⁷

באמצעות פעולה זו, שבניגוד להפגנות הקטנות בלייפציג התקיימה לאחר הודעה מראש, גרמה תנועת שוחרי השלום ואיכות הסביבה (מקרב תנועה זו הייתה עתידה להתפתח ספריית הסביבה (Umweltbibliothek) המזרח ברלינאית, אחת מפעולות ההתנגדות המרכזיות בגרמניה המזרחית) לאי שקט רב בקרב רשויות המדינה. הרשויות חששו מניצול האירוע גם לביקורת גלויה על התנאים הפוליטיים בגרמניה המזרחית. אחרי הכול, האירוע התחמק מהשפעה ישירה של הנהלת הכנסייה הנוטה להימנע מקונפליקטים, בניגוד לצעדת הדממה שקיבלה אישור.²⁸ ואכן, המניעים לקיום אירוע הנצחה עצמאי נבעו מאי שביעות הרצון מיחסה של הנהגת גרמניה המזרחית להיסטוריה של הרייך השלישי, לגזענות ולאנטישמיות ששררו במדינה, ומיחסה לישראל. בעוד שהתעמולה המזרח גרמנית התייחסה שוב ושוב לנטיות ימניות קיצוניות בגרמניה המערבית ובעצם הטילה עליה את מלוא האשמה בפשעי הנציונל-סוציאליסטים, התייחסו הרשויות בסלחנות רבה – זה היה הרושם של המתנגדים – לאירועים כאלה במדינתם שלהם. בסכסוך במזרח התיכון עמדה גרמניה המזרחית איתנה לצד אש"ף ומדינות ערב וסימנה את ישראל כמחרחרת מלחמה. מטרת עצרת הזיכרון הייתה, כך לפחות דיווח המשתתף כריסטיאן הלברוק (Halbrock), להסב את תשומת הלב לסתירות הללו ולקרוא את האזרחים לאומץ חברתי.²⁹

בשביל למנוע את עצרת הזיכרון רחפו הרשויות את הנהלת הכנסייה לשכנע את מארגני העצרת לוותר על כוונותיהם. כאשר נכשל הניסיון הזה, ניסו להפחיד את המשתתפים המעטים שהתאספו בערב 9 בנובמבר 1984 כדי שיוותרו על כוונותיהם. הרחבה סביב בית הכנסת הוקפה בכוחות הביטחון בזמן שהכומר של בני הנוער במזרח ברלין הציע למשתתפים להוביל אותם אל מעבר למחסום. הוא אמר להם שאם לא יעשו זאת, ייתכן שהם ייעצרו. מכיוון שהם בכל זאת לא קיבלו את הצעתו, הרשו להם בסופו של דבר כוחות הביטחון להמשיך. הם כנראה לא רצו להסתכן בדיווח שלילי בתקשורת המערבית על התערכות אלימה נגד משתתפים שלווים בעצרת לזכר קורבנות הפוגרום. לאחר שהתעוררו מהצלחתם קיימו המתנגדים בשנה שאחר כך עצרת נוספת במתכונת דומה.³⁰

אירועי ההנצחה הממלכתיים ב-1988 לרגל יום השנה ה-50 לליל הברדלה האפילו על כל ימי השנה שצוינו עד אז. כבר מתחילת השנה היה נושא רדיפת היהודים והשוואה במרכזם של כמה אירועים, סימפוזיונים אקדמיים ודיווחים נרחבים בתקשורת. מטרת "מתקפת הקסם ההיסטורית התרבותית שהוכנה

ביקורת אנונימית שהתפרסמה ב"רפי הסביבה" (Umweltblätter) התייחסה ישירות להנצחה הרשמית. המחבר האלמוני ביקר בה לא רק את "התעמולתיות והשקריות שבפעילויות [הממלכתיות]",³⁷ אלא גם הדגיש שלא מתקיימת התמודדות אמיתית עם העובדה ההיסטורית, "שאפליית היהודים ורדיפתם התרחשו בפומבי, מכיוון שקשורות בכך גם שאלות אקטואליות הנתפסות כאיום על ידי בעלי הכוח",³⁸ המחבר זיהה בנקודה זו "מנגנונים בעלי פעולה דומה" למנגנונים של תקופת הנציזל סוציאליזם, גם אם השוואה מוחלטת של גרמניה המזרחית לרייך השלישי הייתה לרעתו מוגזמת ו"בלתי הולמת בהתחשב בסבל וכמוות של אותה התקופה",³⁹ המניעים האמיתיים של הממשלה היו בעיני המחבר כלכליים. הוא סבר שהממשלה ביקשה לכרכר סביב ארגונים יהודיים באמצעות אירועי הנצחה, מכיוון שסברה כי הם בעלי השפעה בשוק האשראי.⁴⁰

המחבר לא טעה בהרכה. בראש מעייניהם של מנהיגי גרמניה המזרחית אמנם עמדו ההיבטים הפוליטיים של אירועי הנצחה והחזיון אחר ארגונים יהודיים שמתלווה אליהם. ואולם, לאחר ביקור נשיא הקונגרס היהודי העולמי, אדגר מיילס ברונפמן (Bronfman) באוקטובר 1988 בגרמניה המזרחית, נכשלה הלשכה הפוליטית בלשונה כשהזכירה גם את ההשלכות החיוביות של ההתקרבות על יחסי המסחר עם ארצות הברית, כמו שניתן ללמוד מהפרוטוקול של ישיבות הלשכה.⁴¹ בלייפציג, לעומת זאת, חולקו עלונים בכנסיית ניקולאי לאחר תפילת השלום ב-9 בנובמבר, עם תחילת "עשרת השלום" של 1988. ביום השנה לפוגרום נעשה שימוש בעלונים כתואנה לביקורת נגד התנאים הפוליטיים. שכן "היוזמה לחידוש חברתי בגרמניה המזרחית" נבעה מהנצחת ליל הברדלח, ויותר מכול נבעה ממנה החובה לפעול נגד דיכוי בהווה:

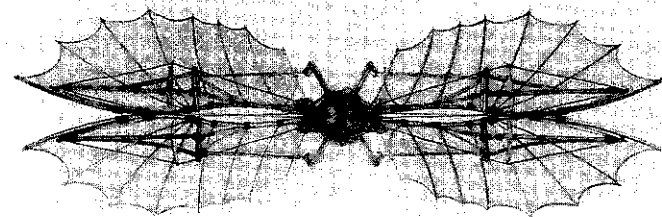
כשנקבל על עצמנו את הנצחת ליל הברדלח, יהיה עלינו להכיר באחריותנו כבני אדם: האחריות לשמירה על שלמות כבוד האדם, [...] [האחריות] לחירות בני האדם בארצנו [...], לשלום, צדק ושמירה על הבריאה. אנו מוחים נגד הנטיות הנאו סטליניסטיות במבנה החברתי של גרמניה המזרחית. אנו מוחים נגד נטיות נאו נאציות במחשבתם ובפעולתם של כמה אנשים בארץ הזאת.⁴²

גם תפילת השלום התפחה לכדי הפגנה בלא אישור שמנתה כ-200 משתתפים, בהם גם כריסטיאן פיהרר (Führer), הכומר של כנסיית ניקולאי. כמו שעשו זאת חמש שנים קודם לכן, התקדמו המפגינים בדממה, עם נרות דולקים, אל האנדרטה של בית הכנסת בשביל להנציח את קורבנות הפוגרום. הפעם לא התערכה המשטרה – כנראה מתוך מחשבה על הדיווחים השליליים האפשריים בתקשורת המערבית. ההשלכות השליליות של ההפגנה תועדו כך בהערכת מועצת המחוז של לייפציג את האירועים:

ברקדנות³¹ הייתה מצד אחד להציג את גרמניה המזרחית כמדינה הגרמנית הטובה יותר במאבק עם גרמניה המערבית – שגם בה התקיימו אירועי הנצחה שאורגנו תוך כדי השקעה רבה. מצד אחר, רצו "להשביע את העניין הבינלאומי הגובר בקיומם של חיים יהודיים בגרמניה המזרחית מצדם של חוגים יהודיים וכוחות פוליטיים בינלאומיים", כמו שנכתב במסמך מטעם הוועדה המרכזית של מפלגת האיחוד הסוציאליסטי של גרמניה (SED).³²

אבל "מגפת הזיכרון"³³ הפתאומית עוררה במהרה מחאה. בראש ובראשונה בשל ההתבטאויות השונות, שטענו כי הפשיום והאנטישמיות מוגרו לגמרי בגרמניה המזרחית, או ש"האנטישמיות זרה לתפיסת העולם של תנועת העבודה".³⁴ חלקם באשמה של הגרמנים בגרמניה המזרחית שושטש באמצעות התבטאויות כאלה.

באירועי הנצחה שאורגנו על ידי הכנסייה האוונגלית בגרמניה המזרחית נמצאה לעתים קרובות הודאה ברורה באשמת הנוצרים הגרמנים, שלא עזרו לתושבים היהודים. ביום השנה ה-50 הקימו הקהילות האוונגליות והחוגים השונים אנדרטאות ולוחות זיכרון, או שהן ארגנו תערוכות לזכר גורל היהודים בימי השלטון הנציזל סוציאליסטי. גם בפרסומים העצמיים בגרמניה המזרחית, שברדך כלל נעשו תחת גג הכנסייה, הנושא המרכזי היה יום השנה ה-50 לפוגרום ואירועי הזיכרון הקשורים אליו. כתב העת KONTEXT, לרוגמה, הוציא חוברת הנצחה מיוחדת ושמה זיכור (Jiskor). הייתה זו אנתולוגיה של טקסטים על השואה ועל תרבות יהודית, בייחוד טקסטים שהיה קשה ואף בלתי אפשרי להשיג בגרמניה המזרחית.³⁵ בהקדמה לחוברת נכתב: "אנו רוצים להזכיר את העבר כדי להתעמת עם השכחה וההרחקה בהווה".³⁶

אילת כרמי, שמן על מילר, 2011. באדיבות האמנית

[ההפגנה] השאירה את האנדרטה לזכר הקורבנות היהודיים במצב לא מכובד (אשפה שהושארה ושאריות נרות), אותו נאלצו המנגנונים המדיניים לתקן בעזרת תגבור כוחות הניקיון, לאור אירועי [ההנצחה] המתקיימים וכדי לשמור על הנצחה מכובדת של קורבנות המפלצת הפשיסטית.⁴³

שני הדברים, העלון וההפגנה, גרמו בסופו של דבר לכך שהיחידות הממשלתיות התערבו בעבודת הלנדסבישוף (Landesbischof), בישוף האחראי מטעם הכנסייה לאזור מסוים) כדי שאירועים כאלה לא יתרחשו שנית. בעקבות זאת, בתפילת השלום ב־11 בנובמבר 1988, נאלץ האב פיהרר להסתייג פומבית מהעלון ומההפגנה.⁴⁴

שנה לאחר מכן השתנה המצב לחלוטין. במאי 1989 פנתה ההתנגדות בגרמניה המזרחית בראשונה לציבור באופן נרחב יותר כחלק מהמחאה נגד זיוף הבחירות המקומיות. בדרך זו הניחה ההתנגדות את אבן הפינה לתנועה רחבה יותר. בקיץ 1989 זעזע גל עזיבה את המדינה: כפראג, בבודפשט ובוורשה צבאו אזרחי גרמניה המזרחית על שגרירויות גרמניה המערבית ודרשו לקבל אישור להיכנס למערב. כשהונגריה פתחה את הגבול לאוסטריה יצאו בדרך זו בתוך שבועות מעטים יותר מ־25 אלף מזרח גרמנים אל המערב. בסתיו, בכל יום שני אחרי תפילת השלום בכנסיית ניקולאי בלייפציג, התקיימו הפגנות, ומספר משתתפיהן גדל והלך. לבסוף, ב־9 באוקטובר 1989, הפגינו כ־70 אלף בני אדם בדרכי שלום בלי שכוחות הביטחון הרבים פירקו את ההפגנה. אז החל אירוע לרדוף אירוע, ויותר ויותר אנשים השתתפו במחאה. באמצע אוקטובר הועבר אריך הונקר (Honecker) מתפקידו כראש המדינה והמפלגה, ורפורמות זהירות נכנסו לתוקף.

ב־8 בנובמבר התירו בחוק את פעילותה של קבוצת ההתנגדות "פורום חדש" בלייפציג. הפעולה הראשונה של הקבוצה הייתה הודעה על צעדת דממה ביום למחרת, להנצחת ליל הברדלח שאירע 51 שנים קודם לכן וכמחאה נגד הנטיות הימניות הקיצוניות בגרמניה המזרחית. בקריאה להפגנה נאמר: "כל המשתתפים מתבקשים שלא להביא פלקטים, אלא רק להפגין בדממה עם נרות".⁴⁵ על פי תונו עיתון העם בלייפציג (*Leipziger Volkszeitung*), שהיה אז עוד ביטאון רשמי מרכזי של הנהגת ה־SED במחוז לייפציג, נענו כמה אלפי משתתפים לקריאה זו.⁴⁶ בזמן שבמסיבת עיתונאים בברלין בנושא תוצאות הכינוס של הוועדה המרכזית הכריז גינתר שאכובסקי (Schabowski) על פתיחת הגבול למערב גרמניה, התקדמה צעדת הדממה בלייפציג אל חורבות בית הכנסת השרוף. זיגפריד הוליצר (Hollitzer) מהחוג "כנסייה ויהדות" נשא שם נאום קצר, ובו הזהיר מפני התחזקות ה"נאו פאשיזם" ודרש הערכה מחדש של מדינת ישראל, שבתקשורת הממלכתית הופיעה בדרך כלל כ"תוקפן הציוני".⁴⁷

אפילו המארגנים הביעו הפתעה מהתגובות הרבות שהניבה הקריאה שלהם בימים טרופים כאלה, כמו שדיווחה אלאונורה סלאדק (Sladec) בביטאון "הפורום החדש":

לא היה ברור כמה אנשים יבואו. מצד אחד, לא דבק באירוע הזה דבר מהסנסציוני או מהאסור. מצד אחר, סיפקו הודעות התפטרו והבטחות השלטון לשינוי פוליטי מוחלט חומר לשיחה. אז מי יתעניין במה שבכל מקרה לא עומד במרכז השיחה? ההפגנה הפרטית הראשונה שאושרה בלייפציג העמידה אותי על טעותי. באו אלפים רבים (אף אחד לא ספר). בשקט, נרות דולקים בידיהם, הם צעדו בערב מכנסיית ניקולאי אל בית הכנסת [...] בואם של רבים כל כך – מתוך הרגשת אחריות פוליטית – הפיח בי תקווה.⁴⁸

אירועי ההנצחה האופוזיציוניים לזכר מרד גטו ורשה

שישה עשר חודשים לאחר שהייתה לאיגוד המקצועי העצמאי הראשון שהותר בחוק בגוש המזרחי, ביקשו בפולין להרוס את תנועת "סולידריות" באמצעות הכרזת מצב מלחמה בפולין ומעצרים של כמה אלפי בני אדם ב־13 בדצמבר 1981. אבל השלטון הצבאי נאלץ במהרה להכיר בכך שמטרתו נכשלה. הם אמנם הצליחו לרכא את פעילות האיגוד – שב־1981 מנה 9.5 מיליון חברים – ושל הארגונים הקשורים בו. ואולם, למרות מעצרים של אלפים ממנהיגיו המשיך האיגוד את פעילותו במחתרת. בו בזמן איבד השלטון הפולני בראשות הגנרל וויצק ירוזלסקי (Jaruzelski) כל טיפת הערכה בינלאומית מחוץ לגוש המזרחי. לעומת זאת, יו"ר האיגוד שהושם במעצר, לך ולנסה (Waleśa), נבחר ל"איש השנה 1981" של המגזין טיים.

אחד היסודות במאמץ לשפשף את דימויה החכול של פולין העממית היה התגונות לציון 40 שנה למרד גטו ורשה. השלטון הפולני הזמין לצורך כך אישים וארגונים רבים מאור, יהודים ולא יהודים. היוזמה הזאת נראתה מבטיחה, משום שמאז סוף שנות ה־70 התעורר במערב עניין ציבורי רב בתרבות יהודית ובשואה. מלבד זאת, קיווה השלטון כנראה שלארגונים היהודיים הבינלאומיים, בייחוד לאמריקאיים ביניהם, יש השפעה על השלטונות במערב, כזאת שתספיק כדי להשפיע לטובת הרפובליקה.⁴⁹ לצורך ההכנות לאירועים הוקמה על ידי השלטונות ועדת כבוד, שהוזמן אליה אחרון השורדים ממנהיגי המרד, מרק אדלמן (Edelman). אבל התברר כי להזמנה היו תוצאות קשות.

אדלמן, שהיה ממנהיגי ארגוני הלוחמה היהודים בגטו ורשה, למד רפואה אחרי המלחמה ועבד כקרדיולוג בלודז'. בשל מוצאו היהודי הוא איבד ב־1968 את

הגטו על ידי הכובשים הגרמנים.⁵⁵ באפריל 1981 הופיעו ב"שבועון סולידריות" (*Tygodnik Solidarność*) חלקים מערותו של מארק אדלמן *Getto walczy* (הגטו נלחם) לציון יום השנה למרד.⁵⁶ אם כן, אירועי ההנצחה ב-1983 ליום השנה ה-40 למרד לא היו התפתחות חדשה לגמרי; היה אפשר לקשר אותם לאירועים קודמים. ואולם, היה בכך גם יסוד חתרני. ל"סולידריות" נוצרה הזדמנות לסכל את תוכניות הממשלה להכרה בינלאומית דרך אירועי ההנצחה באמצעות אירוע הנצחה משלה.

אף שמצב המלחמה נשאר רשמית על כנו, הצליחה ההתנגדות לקיים אירועי הנצחה בשלושה ימים רצופים. האירועים נפתחו ב-16 באפריל 1983 במיסה קתולית לזכר גיבורי הגטו, שניהל "הכומר של הסולידריות", יז'י פופילושקו (*Popieluszko*). במיסה הקריאו שחקנים שירה, ואחר כך הרצה יאן יונף ליפסקי (*Lipski*) על ההיבטים המוסריים של המרד בגטו.⁵⁷ בהרצאתו הוא אמר על המרד בגטו שהוא "מעשה סמלי, בעל ערך מעשי מועט, אך בעל משמעות מוסרית עצומה בשביל היהודים ובשביל האנושות כולה – בראש ובראשונה בשביל העם הפולני".⁵⁸

אבל ליפסקי העלה גם כמה שאלות, שרבות מהן משפיעות עד היום על הדיון על אודות היחסים בין פולנים ליהודים. לדוגמה, השאלה על שותפותם של הפולנים באשמת גורל היהודים תחת הכיבוש הגרמני, האנטישמיות הפולנית לפני המלחמה, אבל גם השאלה בדבר הטבח בקיילצה.⁵⁹ באמצעות השאלות הללו קרא ליפסקי להכיר בחלקם של הפולנים באשמה, אחרת הדיבורים על העזרה שהגישו הפולנים ליהודים לא יהיו כנים.⁶⁰ בה בשעה הוא התריס נגד הטענה הגורפת הפשטנית על אנטישמיות בפולין, בעיקר משום שהאנטישמיות הזאת מופנית נגד האינטרסים של הפולנים עצמם:

אכן זה הפך לנוהג שבשגרה: מנסים לשחרר גל של אנטישמיות נגד החתירה הפולנית לעצמאות ולחירות [...] אתמול והיום ניסו ומנסים לעורר את שד האנטישמיות על ההתנגדות, על ה-KOR והוועדה להגנת העובדים – Komitet Obrony Robotników, על 'סולידריות', על כולם.⁶¹

דווקא באמצעות הדברים הללו של ליפסקי בעקיפין מהממשלה את הזכות לנכס לעצמה את הנצחת המרד: בתוך מנגנוני המפלגה והמדינה היו סיעות שניסו להכפיש את "סולידריות" באמצעות התקפות אנטישמיות. הם התריסו נגד מוצאם היהודי של דוברים חשובים של "סולידריות" וה-KOR.⁶² אבל אין זו הדוגמה הבולטת היחידה המצביעה על הקושי העצום של המפלגה והממשלה להתמודד עם היחסים בין פולנים ליהודים בעבר ובהווה: שכונות מעטים בלבד לפני יום

משרתו בבית החולים הצבאי כחלק ממסע פיטורין אנטישמי של יהודים על ידי הממשלה הפולנית. מאמצע שנות ה-70 הוא עמד בקשר עם ועדת ההתנגדות להגנת העובדים, וב-1981 היה נציג בקונגרס הארצי הראשון של "סולידריות". לאחר החלת מצב המלחמה הוא נעצר לזמן קצר בעקבות פעילותו למען האיגוד המקצועי.⁵⁰ הוא סירב להזמנה לוועדת הכבוד במכתב פומבי, שהופץ בעיתונות המחתרת ובתקשורת המערבית. נימוקו לסירוב היה שהמורדים "לחמו לפני 40 שנה [...] לא רק על חייהם, אלא גם על חיים בכבוד ובחירות".⁵¹ אבל עכשיו, "משום שהשפלה ועבדות רובצים על החברה כולה, מכיוון שמילים ומחוות מסולפות לחלוטין", סירב אדלמן להשתתף באירועי ההנצחה וקרא להחרים אותם: "הרחק מהאירועים הערמומיים הללו, בדממת הקברים והלבבות, ימשך לחיות הזיכרון האמיתי של הקורבנות והגיבורים, של זיקתו בת האלמוות של האדם לחירות ולאמת".

החלטת "סולידריות" לארגן אירועי הנצחה משלה נפלה כנראה זמן מה לאחר פרסום המכתב של אדלמן.⁵² נראה כי מה שהוביל להחלטה היה גם הצהרתה של קבוצת יהודים פולנים צעירים בהנהגת סטניסלב קרייבסקי (*Krajewski*), שהשתייך כבר בסוף שנות ה-70 לארגון "האוניברסיטה היהודית המעופפת". בהצהרתם הם דרשו שלא להרשות לממשלה להשתלט על כל האירועים לזכר יום השנה והציעו להניח פרחים על האנדרטה, אבל לא לעשות זאת במסגרת האירועים הרשמיים, אלא "כנועם וככבוד ככל זמן אחר".⁵³ בסופו של דבר קמה ועדה להכנת אירועים כאלה, שקראה באמצעות עלונים להניח זרים עצמאית ולצדעת זיכרון ברחובות הגטו, בשביל להראות שלא יתנו לקחת מהם את ימי השנה של מאורעות היסטוריים.⁵⁴

להרים שהיו לדרישה הזאת היו כמה סיבות: העניין הכללי בתרבות ובהיסטוריה היהודית גבר לא רק במערב, אלא גם בפולין – וכמו שהראיתי קודם גם בגרמניה המזרחית. יש כמה דוגמאות לכך, כמו ספרה של חנה קראל, "להקדים את אלוהים", וגם מאמרים בנושאים יהודיים, שהתפרסמו יותר ויותר בכתבי עת קתוליים כמו *Znak* או *Więź*. כמוכן, אלה שהתעניינו בנושאים יהודיים היו קרובים בדעותיהם להתנגדות יותר מאשר לממשלה.

מלבד זאת, דיונים רבים בנושאים היסטוריים התאפשרו הודות לחירויות הפוליטיות החדשות שהתקיימו בזמן הקצר בין האישור (שקיבלה "סולידריות" לפעול) באוגוסט 1980 ועד החלת מצב המלחמה בדצמבר 1981. הדיונים האלה השתקפו באירועי הנצחה רבים לזכר מאורעות היסטוריים. החלה גם התמודדות עם השואה, שבמסגרתה פורסם בנובמבר 1980 גיליון מיוחד של "עלון שלזיה התחתית" (*Biuletyn Dolnośląski*) לזכר קורבנות השואה ביום השנה ה-40 לסגירת

השנה למרד גטו ורשה הודח מיצ'סלב מוצ'ר (Moczar) מתפקידו במפלגה ובממשלה. המנהיג הרוחני של המערכה האנטישמית מ-1968, שגרמה לאלפי יהודים פולנים לאבד את מקום עבודתם ולהגיע למסקנה שאין להם ברירה אלא להגר, נאלץ להתפטר גם מתפקידו כיו"ר איגוד הוטרנים. האיגוד הזה הוא שארגן רשמית את האירועים לזכר המרד.

אבל גם "סולידריות" לא הייתה גוש אחיד, אלא מעין ארגון גג שתחתיו התכנסו זרמים פוליטיים שונים של ההתנגדות הפולנית. היו ביניהם קבוצות אנטישמיות, קלריקליות וימניות קיצוניות. אחת מהן, שכינתה את עצמה "Prawdziwy Polacy" (פולין האמיתית), יצאה שוב ושוב נגד "יהודים וקומוניסטים לשעבר" היושבים בהנהגת "סולידריות". דעות כאלה היו בעמדת מיעוט ונהדפו על ידי מנהיגי האיגוד כמו לך ולנסה, זיגמונט בויאק (Bujak) או כאמור יאן יוזף ליפסקי.⁶³ באמצעות ההקשר הזה מתבהר שליפסקי כיוון את דבריו גם כלפי חברי ארגונו שלו.

ב-17 באפריל התאספו כ-1,000 בני אדם ליד האנדרטה לזכר גיבורי הגטו, במקום שהיה ה"אומשלגפליץ", כדי להשתתף בהפגנות ההנצחה שהוכרזו. הם פגשו כוחות ביטחון רבים, שהתחילו לדחוק את ההמון ולבדוק פרטים אישיים. לבסוף עלה בידי המפגינים להגיע אל הרחבה מול האנדרטה לזכר גיבורי הגטו.⁶⁴ מבקר הספרות רומן זימנד (Zimand) הקריא מכתב ממרק אדלמן, שהושם במעצר בית על ידי הרשויות ולא היה יכול לעזוב את לודו.⁶⁵ גם לך ולנסה השקיע מאמץ להשתתף באירוע ההנצחה, אבל הוא נתפס על ידי המשטרה בדרך מגרנסק.⁶⁶

לבסוף נאם בקצרה דובר "סולידריות", יאנוש אונישקוויץ' (Onyszkiewicz), שציין כי האיגוד ארגן את האספה משום שלא מצא את מקומו באירוע ההנצחה הרשמי. בעניין המשטרה שאיגפה את המפגינים והאיסור שהוטל על "סולידריות" קרא אונישקוויץ' לקהל: "לו היו גיבורי הגטו חיים היום, וראי היו תומכים בתנועת סולידריות לא רק מוסרית, אלא גם פיזית!"⁶⁷ באותו הרגע הרימו האנשים בקהל את ידיהם בסימן הניצחון – סימן "סולידריות". המשטרה ראתה בכך סיבה לפרק את האירוע. כמה מפגינים, ביניהם גם אונישקוויץ', נעצרו בפעולה הזאת.⁶⁸

ביום שלאחר מכן התקיים טקס נוסף. כמה עשרות לוחמים לשעבר של יוזף ריביצקי (Rybicki), קצין בצבא המולדת הפולני ועובר ה-KOR, ביקשו להניח זרים על הקברים הסמליים של המורדים היהודים בבית הקברות היהודי. מכיוון שהשער היה נעול, בניגוד להסכמה קודמת שהגיעו אליה, הם הניחו את הזרים לפני השער ונשאו נאום קצר.⁶⁹

אירועי ההנצחה העצמאיים סוקרו בתשומת לב רבה על ידי התקשורת הבינלאומית, וגם התקשורת המחתרנית דיווחה עליהם. אבל נשמעו כמה קולות

של אכזבה גדולה על כך שאישים וארגונים יהודיים השתתפו באירועי ההנצחה הרשמיים. בכתב העת המחתרתי KOS, לדוגמה, שהדפיס גם את נאומו של ליפסקי מ-16 באפריל, ביטא פרשן אחר את אכזבתו שרק ארגונים יהודיים מעטים נענו לקריאת החרם על האירועים הרשמיים, והאישים במוסד כפול את אלה שבאו לאירועים האלה – לפחות את אלה שנפגשו עם אישים חשובים מהממשלה.⁷⁰ אמנם גם המשלחת הישראלית השתתפה באירוע בלוויית מחאה, אבל היא עשתה זאת משום שמשלחת של אש"ף הניחה זר בטקס הרשמי והשוותה את מאבקם של הפלסטינים בצבא הישראלי למאבק המורדים בנאצים.⁷¹

ראשי ארגונים יהודיים חשובים – ובכלל זה ראש הקונגרס היהודי העולמי – השתתפו אמנם באירועים, ובסך הכול באו 750 אורחים בינלאומיים,⁷² מספר לא מועט. אבל הממשלה קיוותה שתוכל לקבל את פניהם של 5,000 אורחים.⁷³ אם מתחשבים בכך אפשר בהחלט לרבר במונחים של הצלחת הקריאה לחרם. ובכל זאת, עלה בידי הממשלה להסתיר את מפלתה מעיני האוכלוסייה.⁷⁴

ב-1983 היה זיכרון מרד גטו ורשה, ואתו זיכרון השואה, לחלק אינטגרלי מהזיכרון האופוזיציוני. אמנם כבר הייתה קודם התייחסות לנושאים כאלה במסגרת הפומבית למחצה של העיתונות המחתרנית העצמאית, אבל מאז קיום אירועי ההנצחה הלא פורמליים ב-1983 היה יום השנה שוב ושוב לנקודה מהותית להתנגדות. על פי מרק אדלמן, היה יום השנה "ליום נוסף של הבעת התנגדות. התחילו לראות בהליכה לאנדרטה [לזכר לוחמי גטו, ש"ש] הפגנה נגד המדינה".⁷⁵ אם בשנים 1984-1987 השתתפו רק מעטים באירועי ההנצחה הללו, ב-1988 התחולל שינוי גדול. לכבוד יום השנה ה-45 למרד גטו ורשה התקיימו שוב אירועי הנצחה גדולים ורשמיים מטעם המדינה בה בעת עם אירועים אופוזיציוניים ש"סולידריות" ארגנה. לעומת 1983, היו התנאים ההתחלתיים שונים לגמרי. "סולידריות", שעדיין הייתה לא חוקית, הגבירה את כוחה והשפעתה מצד אחד, ומצד אחר התברר שהממשלה אינה מסוגלת לפתור את הבעיות של המדינה. הפעם תוכננו אירועי ההתנגדות על ידי ועדה אזרחית של 46 משתתפים, רבים מהם אינטלקטואלים, אמנים והיסטוריונים שהיו מתנגדים ידועים.⁷⁶ בקריאתם, תחת הכותרת "הם היו אחינו", הם פנו "למעגלים הרחבים ביותר של החברה הפולנית, לכבר בסולידריות את זיכרון היהודים הפולנים".⁷⁷ הם ציינו שני אירועים ב-17 באפריל 1988: אחר הצהריים יונחו פרחים ונרות נשמה באנדרטת הגטו, ויכברו את זכר המורדים על ידי אמירת תפילה משותפת – תפילה "אבינו שבשמים" וקריש. כבר לשעת הצהריים תוכנן גילוי האנדרטה לזכר הנריק ארליך (Ehrlich) וויקטור אלטר (Alter) בבית הקברות היהודי ברחוב אוקופובה. שני מנהיגי מפלגת הפועלים היהודים (בונד) הוצאו להורג, הראשון ב-1942 והשני ב-1943, בהוראת סטלין, בין היתר משום שמחו על כיבוש מזרח פולין על ידי הצבא האדום ב-1939.

מכיוון שהממשלה לא ראתה את עצמה מסוגלת להגיב בדרכי דיכוי על הכוונות של "סולידריות" וסביבתה, ניסו שלושה במקום זאת להכפיש את אירוע ההנצחה שלה. הגוף הראשי של ה-PZPR (מפלגת הפועלים הפולנית המאוחדת), טריבונת העם (*Trybuna Ludu*), השתמש לשם כך בטיעונים דומים לטיעונים של חברי "סולידריות" עצמם מלפני חמש שנים. הוא טען כי הם, כמו צבועים, משתמשים בהנצחת המרד כדי לפרסם את עצמם.⁷⁸ בעניין הנצחת ארליך ואלטר האשים דובר הממשלה יזי אורבן (Urban) את המארגנים בכך שהם רוצים להטיל את האשמה ברצח על ברית המועצות במקום על הגרמנים.

ההסבר שנתן יאצק קורון (Kuroń) בריאיון לנוי יורק טיימס, מדוע ארגנה "סולידריות" ארגנה אירוע הנצחה משלה, התברר דווקא כממלכתי.⁷⁹ האנדרטה לזכר מנהיגי הבונד שנרצחו הוקמה בין היתר, אמר קורון, כדי להפריך את הסברה הרווחת מאוד בפולין, על פיה בירכו יהודים רבים על פלישת ברית המועצות למזרח פולין ב-17 בספטמבר 1939: ארליך ואלטר היו לדידו פטריוטים שמחו נגד הפלישה הסובייטית.⁸⁰

מרק ארלמן יזם וארגן את הנצחת המנהיגים. ב-1987 נשלחו אליו תעודות הפטירה של אלטר וארליך על ידי קרוב רחוק של דובנוב (Dubnow), שהיה חמו של ארליך.⁸¹ בעוד שלארלמן היה עניין אישי להנציה את מנהיגי הבונד – הרי הוא עצמו היה חבר בבונד – הייתה זו בשביל "סולידריות" הזדמנות לנקוט עמדה בשני אופנים. ראשית, כסוציאליסטים אנטי קומוניסטים וכפטריוטים פולנים היו אלטר וארליך מושא עצום להזדהות בשביל חברי "סולידריות", שעדיין הייתה אסורה בחוק. שנית, באמצעות מתן הכבוד לשני פוליטיקאים יהודים פולנים, שנפלו קורבן לסטליניזם, התאפשר להם להציג כלפי פנים וכלפי חוץ פטריוטיות פולנית חיובית הכוללת את כולם. ואילו המדינה והמפלגה הפולניות, גם 20 שנה מאוחר יותר, סירבו להסתייג בכירור ממסע הפיטורין של 1968. אם כן, העניין השני הוא שגרם להן להיות מוצגות באור רע במיוחד. גם הגינוי המשותף של בכירי המפלגה ונציגי הקונגרס היהודי העולמי את הנצחת מנהיגי הבונד כהטרדה פוליטית לא היה יכול לשנות זאת.⁸²

שני האירועים עוררו עניין רב למרות ניסיונות הממשלה להכפיש את אירועי ההנצחה האופוזיציוניים, ולמרות הדיון הסוער על אודות חלקם של הפולנים באשמת השואה, דיון שפרץ בעקבות מאמר בשבועון הכללי (*Tygodnik Powszechny*) מאת יאן בלונסקי (Błonski), "הפולנים המסכנים מסתכלים על הגטו".⁸³ לאחר שכי-5,000 בני אדם נכחו בגילוי האנדרטה בבית הקברות היהודי, באו אחר הצהריים כ-15,000 איש לאנדרטה לזכר גיבורי הגטו.⁸⁴

האנדרטה לזכר אלטר וארליך נבנתה מסלע תועה שחובר אליו לוח פליז;

הסלע נמצא בבניית גטו ורשה והובא לשטח בית הקברות היהודי באמצעות תחבולות.⁸⁵ במעמד גילוי האנדרטה נשא מרק ארלמן נאום קצר, ובו אמר בעודו פונה ל"סולידריות": "הם מתים, אך האידיאלים שלהם ממשיכים לחיות".⁸⁶ אחר כך דיברו נציגי הבונד מארה"ב ומקנדה, סגן נשיא "הפדרציה האמריקאית לעבודה וקונגרס הארגונים התעשייתיים" (AFL-CIO), אלברט שנקר (Shanker),⁸⁷ וצביגיני בויאק (Bujak), נציג "סולידריות" ממחוז מזובשה (Mazowsze). אחר כך הוקראו דברים ששלח קנצלר מערב גרמניה לשעבר, וילי ברנדט – ארלמן הזמין אותו אישית.⁸⁸ – ומהקרינל הפריזאי ממוצא יהודי פולני, ז'אן-מארי לוסטיג'ה (Lustiger). לסיום שרו את המנון הבונד.⁸⁹

אחר הצהריים הונחו זרים על האנדרטה לזכר גיבורי הגטו. ארלמן ובויאק שוב נשאו דברים, ויאנוש אונישקוויץ' הקריא מכתב מלך ואלנסה למרק ארלמן,⁹⁰ ובו מיקם את מרד גטו ורשה במסורת הפולנית הרומנטית, על פיה הערך המוסרי של ההתנגדות גבוה יותר מערך הסיכוי להצלחה.⁹¹ לאחר תפילה משותפת ושירת ההמנון הפולני התקדם ההמנון אל ה"אומשלגפליך". ב"אומשלגפליך" הגיחו משותפים רבים פרחים ונרות על האנדרטה החדשה לזכר יהודי ורשה שגורשו. האנדרטה הוקמה בהזמנת הממשלה הפולנית, ובעצם הייתה אמורה להיחנך רק יומיים מאוחר יותר, כחלק מאירועי ההנצחה הרשמיים. חלק מהגברים עשו כיסוי ראש מתוך כבוד למסורת היהודית. על אחת הכרזות שנישאו התנוססה אפילו כתובת בעברית: "כבוד את הפולנים היהודים – KPN (התאחדות פולין החופשית – Konfederacja Polski Niepodległej)".⁹² על כרזה אחרת מאותה הקבוצה נכתב בפולנית, כרמוז לדברי האפיפיור יוחנן פאולוס ה-II: "אנו מרכינים את ראשנו – זוהי גבעת הגולגולת שלהם".⁹³ על פי מייקל ט. קאופמן (Kaufman), כתב ניו יורק טיימס באותה התקופה, דווקא נוכחות ה-KPN נראתה מוגזמת ומבוזמת, במיוחד כאשר כמה מחברי הארגון החשובים בלטו לדעתו בהערותיהם האנטישמיות.⁹⁴ ואולם, הרמיזה לדברי האפיפיור, בתורה, מראה שמחברי הכרזה ניסו להביין את המרד והשואה במונחים של מערכת הערכים שלהם – במקרה הזה מערכת הערכים הפולנית הקתולית.

בשלהי קיץ 1988 פרצו שביתות בכל רחבי המדינה, שביתות שהכריחו את הממשלה לשאת ולתת עם "סולידריות". לאחר שיחות השולחן העגול בתחילת 1989 התקיימו ביוני 1989 הבחירות החופשיות למחצה הראשונות כגוש המזרחי. ניצחון "סולידריות" בישר את התמוטטות המשטרים הקומוניסטיים במזרח אירופה. ביום השנה ה"עגול" הבא נשא לך ולנסה נאום כחלק מהאירועים הרשמיים – כנשיא רפובליקת פולין.

הנצחת השואה האופוזיציונית בגרמניה המזרחית ובפולין – השוואה

להזכרתם או לאי הזכרתם של מאורעות היסטוריים יש תמיד תפקיד חברתי תואם. גם בתוך החברה עצמה יכולים זיכרונות שונים להתחרות ביניהם ולהתרחק זה מזה.⁹⁵ ובעניין הדרכים להנצחת השואה, הדרך הרשמית והדרך הדיסידנטית, שנחקרו כאן, המשמעות היא שאמנם אותו המאורע עצמו הוא שמונצח על ידי המדינה ומתנגדיה, אבל המשמעות שניתנת למאורע הזה, ולכן גם התפקיד שמוכס להנצחתו, היו שונים מהותית בין דרך אחת לשנייה.

ממשלות מזרח גרמנית ופולין העממית ראו בהשמדתם הכמעט מוחלטת של יהודי אירופה את השתקפות אופיו של משטר הטרור הפשיסטי, שהובס על ידי הצבא האדום. כפרשנים של שיטה המושתתת על אידאולוגיה מרקסיסטית לניניסטית, שהגדירה את עצמה אנטי פשיסטית ובעלת ברית של ברית המועצות, עמדו הם עצמם לצד מנצחי הפשיזם, ובמילים אחרות, שחררו את עצמם ממנו. לכן הם לא נאלצו להתמודד עם שאלות על חלקם באשמה בגורל היהודים.⁹⁶ בשבילים היה זיכרון השואה לחלק מזיכרון הניצחון על הפשיזם הגרמני, והוא נתן לגיטימציה לשלטונם שלהם. אבל בו בזמן אי אפשר היה להסביר את רצה היהודים באמצעות תאוריית הפשיזם המרקסיסטית, ולכן נשאר הנושא שולי בהנצחה הרשמית והיה מלא סתירות.

זו הסיבה שבגללה רחק השלטון במודע מאמצע שנות ה-60 את הזיכרון של סבל היהודים תחת הכיבוש הגרמני בפולין והרגיש את הסבל הפולני. בגרמניה המזרחית, לעומת זאת, תמיד עמדה השואה בצלו של האנטי פשיזם, שהשתייך לבסיס האידאולוגי של "גרמניה הטובה יותר". לכך היתוסף בפולין זיכרון מסע הפיטורין האנטישמי של 1968 שיזמו חברי מפלגה; מקצתם עוד החזיקו במשרותיהם הקודמות ולא התביישו להשתמש בכרטיס האנטישמי גם נגד "סולידריות". בגרמניה המזרחית היה הנושא טעון במדיניות נגד ישראל, מדיניות שהחביאה לעתים קרובות מדי קלישאות אנטישמיות מאחורי סיסמאות אנטי ציוניות. כמו כן, הכחישו הרשויות נמרצות את קיומם של נטיות אנטישמיות ופשעים אנטישמיים – למשל, חילול בית הקברות היהודי.

לעומת זאת, בשביל חברי ההתנגדות התגלתה השואה כרוגמה לפוטנציאל ההרסני של האידאולוגיות הטוטליטריות בכלל ושל הנצינול סוציאליזם בפרט. הנצחת הקורבנות היהודיים של הטרור הנאצי טמנה בחובה את ההכרח להתמודד עם חלקם בגורל היהודים. מאחורי שאלת האשמה עמדה בו בזמן שאלת ההתנהגות הנכונה והמוסרית של היחיד בתנאי דיקטטורה. מבחינה זו, ההכרה באשמה או בחלקם באשמה של הגרמנים והפולנים העלתה בעיני הדיסידנטים בכירור את

השאלה כיצד יש לנהוג כלפי המערכת הריאל סוציאליסטית השלטת. המוטיב הזה התחדר במיוחד בעלון של "היחזמה להתחדשות חברתית בגרמניה המזרחית" מלייפציג מ-1988, ובנאומו של יאנוש אונישקוויץ' ליד האנדרטה לזכר גיבורי הגטו ב-1983. אחרים התנסחו בזהירות רבה יותר והרגישו כי השוואה בין המצב העכשווי ובין מצב היהודים אז אינה באה בחשבון.

יותר מכול הייתה השואה נושא, שבעזרתו עלה בידי המתנגדים על נקלה להראות כיצד השלטון מסתבך בסתירות. זה היה נכון במיוחד כשהממשלות ניסו, בפולין מאז 1983 ובגרמניה המזרחית מאז 1988, ליצור לעצמן מוניטין בינלאומיים חיוביים באמצעות הנצחה ציבורית שהוצגה לראווה. אם הייתה השואה שולית עד לאותו הרגע, טענו המתנגדים, הרי שהסיבה לעניין החדש המתעורר בטרגרדיה היהודית היא לא יותר מרווח פוליטי קצר טווח: פולין ביקשה ב-1983 להבקיע את הביורד הבינלאומי שהייתה שרויה בו לאחר ריכוז "סולידריות", וגרמניה המזרחית ניסתה ב-1988 להתבלט לעומת מערב גרמניה בתחרות בין השיטות.

אירועי ההנצחה העצמאיים היו בשביל ההתנגדות אפשרות להביע את עצמה בפומבי בדרך שהקשתה על הממשלות ושירותי הביטחון להתקיפה. על אחת כמה וכמה כשבאירועים נכחו נציגים של כלי תקשורת בינלאומיים רבים בזכות ההפקה הגדולה של האירועים. אי אפשר היה להצדיק מול התקשורת הבינלאומית את הריכוז של אירועי ההנצחה רק משום שהיו עצמאיים. כך ניסו קבוצות ההתנגדות להציג את עצמן, בניגוד לממשלות, כנושאי הכנים של זיכרון האסון שעבר על יהודי אירופה. באמצעות דרך ההנצחה שלהם השפיעו הדיסידנטים על תפיסת הזיכרון הרשמית ועוררו גם התייחסות רשמית לסוגייה. כשהם שברו את המונופול של מנגנוני המדינה על הפרשנות הנכונה של ההיסטוריה הם העמידו בספק את הלגיטימציה של המנגנונים האלה. בעוד שהמפלגות הסוציאליסטיות של גרמניה המזרחית ופולין רצו להציג את עצמן כמנצחות ההיסטוריות, שעמדו במלחמת העולם השנייה בצד הנכון ולכן החזיקו בכוח בזכות, האשימו אותן מארגני האירועים העצמאיים בכך שלא הפיקו את לקחי ההיסטוריה.

כשמעמידים זו מול זו את היוזמות המזרח גרמניות והפולניות של קבוצות מתנגדים ודיסידנטים להנצחת השואה, כולטים לעין ההבדלים בגודל, בטווח ההשפעה ובמספר המשתתפים. זוהי ללא ספק תוצאה של ההבדל העצום ברמת הארגון ומספר החברים של קבוצות ההתנגדות בכל אחת מהמדינות. גם תפקידם של אירועי ההנצחה היה שונה ממדינה למדינה. בשביל המתנגדים הגרמנים הייתה ההנצחה יותר מכול אפשרות לברוק את מידת החופש שיינתן לפעולות עצמאיות בפומבי. גם הפעולות הקטנות בלייפציג ב-1983 היו ניסיון לבדיקת גבולות הריכוז של המדינה נגד פעולות עצמאיות, אף שאי אפשר היה להצדיק ריכוז של אירוע

בתקשורת הממלכתית, על פיהן "סולידריות" מנצלת את ההנצחה. התנצלותו של ולנסה בשם הפולנים על הסבל שנגרם ליהודים, ומיקומו את המרד במסורת המרד הפולנית הרומנטית – ואף כינויו "הפולני מכל המרדים" – כל אלה הגבירו עד מאוד את הלחץ על ירוזלסקי להתבטא כראש המדינה באופן דומה. אבל הוא לא היה מסוגל לנקוט מהוות מהסוג הזה.

ההתנגדות בגרמניה המזרחית הייתה רחוקה מרחק רב מכוח השפעה רב כזה, שכן חסרה לה השורשיות החברתית העמוקה שהייתה ל"סולידריות". בדגש שבו היא קיבלה כוח שהתקרב לכך היא נדרסה על ידי כוחם העז של המאורעות. 9 בנובמבר 1989 הראה זאת בכירור רב. צעדת הדממה של הפורום החדש בלייפציג נבלעה בצלה של נפילת החומה, אף שהשתתפו בצעדה עשרות אלפי בני אדם. צעדת הדממה הראתה גם שההתנגדות המזרח גרמנית הייתה בתהליך של פיתוח מודעות לאחריות מדינית פוליטית. אחת הדוגמאות לכך היא הפורום החדש – כשהוא עובר מהצלחה אחת לשנייה בזכות האירועים הרודפים זה את זה – והתמודדותו עם צרדיה האפלים של ההיסטוריה הגרמנית באמצעות הנצחת ליל הברולח והשוואה. דוגמה נוספת היא הכרזתו ב-12 באפריל 1990 של פרלמנט הפולקסקאמר הראשון שנבחר בבחירות חופשיות.⁹⁹ בהכרזה זו קיבלו על עצמם הנבחרים בשם המזרח גרמנים את האשמה בפשעי גרמניה הנאצית, ובייחוד את האשמה בשואה.

הערות

1. המאמר הזה הוא פרי מחקר שנעשה בסיוע מהתוכנית "Geschichtswerkstatt Europa" של הקרן "זיכרון, אחריות ועתיד" ושל "המכון להיסטוריה ישימה" בגרמניה. מגרמנית: עינת אוחנה.
2. Markus Lammert, *Gegengeschichte in der Diktatur? Der 13. Februar 1945 und die Entstehung einer unabhängigen Gedenkkultur im Dresden der Achtzigerjahre*, in: Deutschland Archiv 2/2010, pp. 237-242
3. Bronisław Baczko, "Polska czasów Solidarności czyli eksplozja pamięci", w: *Wtęże, Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, przeł. M. Kowalska, Warszawa: PWN, 1994, pp. 193-247
4. Czesław Brzoza, Aus der Geschichte des 3. Mai Gedenktages, in: Emil Brix/Hannes Stekl (Hg.): *Der Kampf um das Gedächtnis, Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*, Wien 1997, pp. 217-230. כאן עמ' 230.
5. במקור הגרמני "ליל הפוגרום". התרגום הזה פונה למונח המוכר יותר לקהל הישראלי.

הנצחה לקורבנות היהודיים של הנציזם סוציאליזם.⁹⁷ לרגל יום השנה ה-50 לליל הברולח ב-1988 השתנו המוטיבים של הנצחת הפוגרום. המטרה הייתה להכפיש את ההנצחה הרשמית ולהראות שהיא מבוימת ולא עוסקת בהתמודדות כנה עם ההיסטוריה. זה בדיוק מה שנאמר במכתבו הפומבי של מרק אדלמן על אירועי ההנצחה ליום השנה ה-40 למרד גטו ורשה. "סולידריות" השתמשה במכתב הזה כתמריץ לארגון אירועים משלה. באמצעות ארגון האירועים העצמאיים הלכה ה"סולידריות" צעד נוסף קדימה, ודרשה את מורשת המורדים לעצמה כאשר טענה שהיא נלחמת למען האידאליים האלה. בכך שקיבלו על עצמם את הנצחת המרד הדגישו מנהיגי "סולידריות" לפני חברי האיגוד על חשיבות המאורע, וכמו שיאן יוזף ליפסקי הראה, על ההכרח לקבל את זיכרון הטרגדיה של יהודי פולין אל תוך הזיכרון הקולקטיבי הפולני. שכן על ידי התמודדות של הפולנים עם ההיסטוריה היהודית הפולנית – וגם עם צרדיה האפלים – תישמט הקרקע תחת השימוש באנטישמיות נגד "סולידריות" ומתנגדי משטר אחרים.

מטרת ההנצחה הפולנית האופוזיציונית הרחיקו לכת הרבה יותר מאלה של ההתנגדות המזרח גרמנית, שלא התעניינה כמה שנמצא מעבר לטריטוריה שלה: אירועי ההנצחה הפולנים ב-1983 כווננו גם לציבור בעולם. הם ביקשו לא רק להראות שהנצחת המרד על ידי הממשלה היא שקרית, אלא גם שההנצחה של "סולידריות", נציגת "פולין האמיתית", היא כנה, רצינית ואותנטית.

אם מתבססים על דיווחי ניו יורק טיימס, הרי שהמטרה הושגה.⁹⁸ אין ספק שבניו יורק טיימס לא חיבבו את פולין הקומוניסטית. אבל יכולתם להבין בצורה כזאת את הבעייתיות בדרך שבה התמודדה ממשלת פולין עם ההנצחה נעוצה אך ורק באירועי ההנצחה של "סולידריות" ודומיה, ותגובת כוחות הביטחון אל האירועים.

חמש שנים אחר כך כבר פעלה "סולידריות" מעמדה של מודעות עצמית. עם זאת, כמה אירועים הניעו את הדיון על היחסים בין פולנים ליהודים וקיטבו את החברה על פי נטיותיה הפוליטיות. בהקשר הזה היו אירועי ההנצחה של "סולידריות" כחזקת נקיטת עמדה בתוך הדיון הזה. הם רצו להראות שהנציגים המובילים של "סולידריות" מייצגים פטריוטיות נאורה, שאינה מבוססת על שיגעון גדלות לאומי.

"סולידריות" לא תפסה את עצמה כמופלית לרעה יחסית למדינה, אלא הציגה את עצמה במודע כממלכתיות כ"פולין האמיתית", שקיבלה על עצמה את הנצחת המרד. שכן כמו שיאצק קורון הבהיר בנאומו שצוטט קודם, אירועי ההנצחה מטעם הממשלה איימו להמעית בערך המרד בעיני האוכלוסייה. האופן שבו הם השתמשו בזה כדי להכריח את הממשלה מעליהם מתברר לא רק בהאשמות הנואשות

17. (בגרמנית gesellschaftsindifferent), מתוך הארכיון הממלכתי של סקסוניה בלייפציג: Sächsisches Staatsarchiv Leipzig (StA-L), Bezirksdirektion der Deutschen Volkspolizei (BDVP) Leipzig 1722, Tagesinformation vom 10. November 1983, Blatt 4
18. נלקחו פרטים מ-33 מהם באותו הערב. כולם היו בני 14-23. ראו ארכיון לייפציג: StA-L, BDVP Leipzig 1731, Sofortmeldung vom 9. November 1983 wegen Ansammlung von Personen mit brennenden Kerzen
19. ארכיון לייפציג: StA-L, BDVP Leipzig 1722, Tagesinformation vom 10. November 1983, Blatt 6
20. למשל, בדיון לזכר ליל הבדולח שהתקיים ב-10 בנובמבר 2008 במוזיאון בפנינה העגולה (Museum in der Runden Ecke) בלייפציג. לא הזכיר זאת דו"ח המשטרה כלל.
21. אבל המשטרה לא הצליחה להוכיח שבני הנוער הם שהניחו את הנרות. ראו ארכיון לייפציג: StA-L BDVP Leipzig 1731 Sofortmeldung vom 10. November 1983 wegen Ansammlung von Personen mit brennenden Kerzen
22. ארכיון לייפציג: StA-L, BDVP Leipzig 1731, Sofortmeldung vom 9. November 1983 wegen Ansammlung von Personen mit brennenden Kerzen
23. Erhard Neubert, *Geschichte der DDR-Opposition 1949-1989*, pp. 493-495
24. Schmid, *Antifaschismus und Judenverfolgung*, p. 105
25. ארכיון לייפציג: StA-L, BDVP Leipzig 1722, Tagesinformation vom 10. November 1983, Blatt 5
26. Schmid, *Antifaschismus und Judenverfolgung*, p. 101
27. Christian Halbrock, Mahnwache gegen rechtsextreme Tendenzen im "antifaschistischen Staat", in: Horch und Guck, *Historisch-literarische Zeitschrift des Bürgerkomitees* "15. Januar" e.V., p. 30
28. שם, עמ' 31.
29. שם.
30. שם.
31. Schmid, *Antifaschismus und Judenverfolgung*, p. 108
32. צוטט ב: Angelika Timm, Der 9. November in der politischen Kultur der DDR, in: Rolf Steiniger, *Der Umgang mit dem Holocaust, Europa – USA – Israel*, pp. 246-264, Wien/Köln/Weimar 1994, כאן בעמ' 260.
33. על פי הדיווח האוטוביוגרפי של סלומאה גנין מאירועי הנצחה של גרמניה המזרחית (איך הפכתי במזרח גרמניה מקומוניסטית יהודייה-השונאת-את-עצמה ליהודייה): Salomea Genin, Wie ich in der DDR aus einer jüdisch-sich-selbst-hassenden Kommunistin zu einer Jüdin wurde, in *Umweltblätter*, Juli 1989, pp. 58-74, כאן בעמ' 74.
34. על פי דברי נשיא הפולקסקמר, הורסט זינדרמן (Sindermann) כנאומו באירוע

6. Harald Schmid, *Antifaschismus und Judenverfolgung. Die "Reichskristallnacht" als politischer Gedenktag in der DDR*, Göttingen 2004, p. 17; Jan Józef Lipski, als politische Gedenktage in der DDR, in: KOS 11. Mai 1982, p. 9
7. idem, *Powiedzieć sobie wszystko/Wir müssen uns alles sagen*, Warszawa 1998, Über den Sinn des Aufstandes im Warschauer Ghetto, pp. 82-88
8. בגרמנית: pp. 238-246 – הציטוטים על פי הגרסה הגרמנית.
9. החלק הבא מתבסס בעיקר על מקורות סמיזדטיים ודיווחי עיתונות מערביים. נעשה שימוש בזיכרונות ועדים במידת האפשר. עבודת ארכיון נרחבת התקיימה עד כה רק בארכיון הממלכתי בעיר לייפציג.
10. המשרד לביטחון המדינה במזרח גרמניה (השטזי) שייך ב-1989 להתנגדות רק כ-2,500 מיליון אזרחי גרמניה המזרחית. ראו: Sandra Pingel-Schliemann, *Zersetzen. Strategie einer Diktatur*, Berlin 2002, p. 117
11. בעוד שהוצאה לאור של כתבי עת ואפילו רק שכפול של דברי דפוס חויבו בקבלת אישור ונבדקו בחומרה רבה, הותר לכנסיות לשכפל מספר מוגבל של עותקים "לשימוש כנסיתי פנימי". לכן נשארו רוב כתבי העת הסמיזדטיים בגרמניה המזרחית את התוספת הזאת. על הסמיזדטים במזרח גרמניה ראו: Ilko-Sascha Kowalczyk, Von "aktuell" bis "Zwischenruf". Politischer Samisdat in der DDR, in: idem (Hg.), *Freiheit und Öffentlichkeit, Politischer Samisdat in der DDR 1985-1989*, Berlin 2002, pp. 21-104
12. Gabriele Kammerer: *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste. Aber man kann es einfach tun*. Lamuv Verlag, Göttingen 2008
13. Ostmeyer, Irena, *Zwischen Schuld und Sühne. Evangelische Kirche und Juden in der SBZ und DDR 1945-1990*, pp. 168
14. Peter Burke, Geschichte als soziales Gedächtnis, in: Aleida Assmann/Dietrich Harth (Hg.): *Mnemosyne: Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, pp. 289-304
15. Ostmeyer Schuld und Sühne, p. 167
16. Schmid, *Antifaschismus und Judenverfolgung*, p. 99
17. הדבר התבטא, לדוגמה, בעניין בנושאים היהודיים בספרות ובקולנוע, למשל, ביצירותיהם של יורק בקר (Becker) ויוהנס בורובסקי (Borowski), שמקצתן עובדו לקולנוע. גם מוסיקה יהודית נעשתה פופולרית יותר. לדוגמה, להקת הכליזמרים הגרמנית הראשונה הייתה הלהקה המזרח גרמנית "Aufwind".
18. על הקהילה היהודית בלייפציג אחרי 1945 ראו: Hendrik Niether, Sammeln, Erinnern, Gedenken. Zur Aneignung und Instrumentalisierung von Erbe und Tradition der Leipziger jüdischen Vorkriegsgemeinde nach 1945, in: Dan Diner/Hans-Joachim Hahn (Hg.), *Kommunikationsräume des Europäischen. Jüdische Wissenskulturen jenseits des Nationalen*. (Leipziger Beiträge zur jüdischen Geschichte und Kultur Bd. 8, Leipziger Universitätsverlag), Leipzig 2011 (בשלבי הכנה).

- אדלמן מוביל את המאבק נגד ניכוס המרד על ידי הממשלה: Abel Kainer, *Żydzi a* 'כאן בעמ' komunizm, in: *Krytyka, kwartalnik polityczny* 15 (1983), pp. 178-206. 202
- במאמר המקורי: "in peave and dignitiy at any other time": Krajewski, Poland and the Jews, p. 154. 53
- Glemp Mass Marks Uprising in Ghetto, *New York Times*, 11. April 1983. 54
- Biuletyn Dolnośląski, listopad/grudzień 1980, Dodatek specjalny *Żydzi i Polacy*. 55
- Witold Beres/Krzysztof Burnetko, Marek Edelman, *Życie. Po prostu*, Warszawa 2008, p. 335. 56
- 40-ta rocznica powstania w getcie, in: *Tygodnik Masowski* 48, 21. April 1983. 57
- פתיחת האירוע במיסה קתולית והקראת שירה היו טיפוסיות לאירועי ההנצחה של "סולידריות".
- Lipski, Über den Sinn des Aufstandes, p. 238. 58
- שם, עמ' 241. 59
- שם, עמ' 244. 60
- שם. 61
- כמו, למשל, אדם מיכניק (Michnik), ברוניסלב גרמק (Geremek), וסברין כלומשטיין (Blumsztajn). ראו: Michel Wiewiorka, *Les Juifs, la Pologne et Solidarność*, Paris 1984, p. 143. 62
- Kraewski, Poland and the Jews; Dieter Kraeter, Polens Militär-Junta klagt an: "Die Juden sind Schuld", in: *Tribüne Zeitschrift zum Verständnis des Judentums*, 81, 1982. 63
- ראו בעיקר: Michel Wiewiorka, *Les Juifs*, p. 57-67. 64
- Polish Police Bar March on Uprising, in: *New York Times* 18. April 1983. 65
- בתואנה שארגונים ערביים מתכננים להטמין נגדו פצצה: Witold Beres/Krzysztof Burnetko, Marek Edelman, *Życie. Po prostu*, Warszawa 2008, p. 359. 66
- rocznica powstania w getcie, in: *Tygodnik Masowski* 48, 21. April 1983. 67
- Walesa, on His Way to Warsaw, is Again Detained by Polish Police, in: *New York Times* 19. April 1983. 68
- ציטוט על פי: Renata Kobylarz, *Walka o Pamięć, Polityczne Aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944-1989*, Warszawa 2009, p. 371. 69
- Polish Police Bar March on Uprising, in: *New York Times* 18. April 1983. 70
- Kraewski, Poland and the Jews, p. 155. 71
- L., Moim zdaniem [sic!], in: *KOS* 31, 11. Mai 1983, p. 10. 72
- Kraewski, Poland and the Jews, p. 156. 73
- American Jewish Yearbook 1985, p. 253. 74
- For Warsaw, Few Flowers at the Ghetto, *New York Times* 17. April 1983. 75
- קרייבסקי כתב בכתב העת המחתרתי ספוטקניה (Spotkania) שהוא רואה בכך מקור

- ההנצחה של הפולקסקמר, כמו שהובא ב: Die nicht geteilte deutsche Schuld, in: die tageszeitung vom 10. November 1988. 35
- Jiskor, eine textsammlung zum gedenken an den 50. jahrestag des novemberpogroms in deutschland, ein KONTEXT-sonderheft, herausgegeben von der ev. Bekenntnisgemeinde Berlin Treptow. 36
- Beate Petras/Thorsten Metelka, Vorwort, in: ibid. 37
- Kommentar: Die Gedenkfeiern zur NS-Pogromnacht – ein Musterbeispiel staatlicher Geschichtsaufarbeitung, in: *Umweltblätter* 12/1988, pp. 15-17. 38
- שם, 15. 39
- Gedenkfeiern zur NS-Pogromnacht, p. 16. 40
- שם. 41
- Timm, Der 9. November, p. 261. 42
- מארכיון תנועת האזרחים בלייפציג: Archiv Bürgerbewegung Leipzig, 1.12 Pogromnacht 9. November 1988, Bl. 1: Flugblatt der Initiative zur gesellschaftlichen Erneuerung der DDR; auch in: *Ost-West-Diskussionsforum*, Nr. 5 (Januar 1989) S. p. 10. 43
- ארכיון לייפציג: StA-L, BT/RdB Leipzig Nr. 21959, Gesamteinschätzung zur Friedensdekade 1988, 17. November 1988, Bl. 3. 44
- ארכיון לייפציג: StA-L, BT/RdB Leipzig Nr. 21959, Gesamteinschätzung zur Friedensdekade 1988, 17. November 1988, Bl. 4. 45
- על צעדת הדממה: Die Union, 9.11.1989. 46
- המארגנים עצמם הגיחו שיבואו 1,000 משתתפים: מארכיון המדינה למסמכי שירות ביטחון המדינה של גרמניה המזרחית: Archiv der Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR (BStU), Bezirksverwaltung für Staatssicherheit (BvS) Leipzig, Abteilung XX/01418, Blatt 3. 47
- Zehntausende Kerzen mahnten: Vergeßt es nie!, in: *Leipziger Volkszeitung*, 10. November 1989. 48
- Eleonore Sladek, Schweigemarsch am 9. November 1989 in Leipzig, NEUES FORUM LEIPZIG, Informationsblatt Nr. 5 vom 14. November 1989. 49
- Michael C. Steinlauf, *Bondage to the Dead, Poland and the Memory of the Holocaust*, Syracuse 1997, p. 106. 50
- Rozmowa z Markiem Edelmanem, in: *Czas, Pismo społeczno-polityczne* 4/5 Assunito/Goldkorn, Der Hüter, p. 99f וגם 1985, pp. 27-41. 51
- המכתב הופיע, לדוגמה, בעמוד הראשון של *Tygodnik Masowski* ב-3 במארס 1983 ובניו יורק טיימס ב-9 באפריל 1983. השקסט הגרמני על פי הפרסום ב-"Goldkorn/Assuntino, Der Hüter p. 100. 52
- באביב 1983 כתב סטניסלב קרייבסקי תחת השם הבדוי אבל קיינר (Kainer) שמרק

- .96 ראו בעניין גרמניה המזרחית: Silke Satjukow: *Befreiung? Die Ostdeutschen und*
1945, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2009.
- .97 האירועים בלייפציג ב-1983 יוצאים מן הכלל, מכיוון שלשוטרים שהתערבו לא היה מושג על מה הייתה הפעולה ולכן גם לא התחשבו בכך.
- .98 Polish Police Bar March on Uprising, in: New York Times 18. April 1983
- .99 Volkskammer der Deutschen Demokratischen Republik, 10. Wahlperiode
Drucksache 4, Antrag aller Fraktionen der Volkskammer der Deutschen
Demokratischen Republik zu einer gemeinsamen Erklärung der Volkskammer,
in: [http://webarchiv.bundestag.de/volkskammer/dokumente/drucksachen/
100004.pdf](http://webarchiv.bundestag.de/volkskammer/dokumente/drucksachen/100004.pdf)

- לאווירדה אנטישמית בקרב האוכלוסייה. ראו: Abel Kainer (Stanisław Krajewski), „Stosunki polsko-żydowskie, in: *Spotkania* 29/30 1985, p. 32-63 .56f
- .75 Beres/Burnetko, Marek Edelman, p. 363
- .76 Byli naszymi braćmi, in: *Tygodnik Masowsze* 6. April 1988
- .77 Byli naszymi braćmi, in: *Tygodnik Masowsze* 6. April 1988
- .78 Hieny, in: *Trybuna Ludu*, 8. April 1988 (צברועים)
- .79 Ad Hoc Events on Ghetto Revolt Irk Warsaw, in: New York Times 14. April 1988
- .80 ש.ש.
- .81 Assuntino/Goldkorn, *Der Hüter*, p. 101
- .82 מארק ארליך (Ehrlich), נכדו של אנריק ארליך, שייצג את המשפחה במעמד גילוי האנדרטה, כותב על כך בדו"ח על מסעו בפולין: Mark Ehrlich, *Honoring the Past to Change the Future: Solidarity and the Warsaw Ghetto*, *Tikkun* Vol. 5, No. 5 (Sept./Oct. 1988), pp. 23-27, כאן בעמ' 24.
- .83 תרגום לאנגלית נמצא בכרך השני של POLIN, *Studies in Polish Jewry*, 1987
- .84 Przegład Wiadomości Agencyjnych (PWA) 20. April 1988. מרק אדלמן ציין את השתתפותם של 3,000 ו-10,000 בני אדם בהתאמה (ראו: Ehrlich, *Honoring the Past*, 25 (the Past), ושירות הביטחון הפולני ספר 1,500 ו-23,000 בהתאמה (Kobylarz), (Walka o Pamięć, 423, 426).
- .85 Assuntino/Goldkorn, *Der Hüter*, p. 101
- .86 במאמר המקורי: "They are dead, but their ideals live on". ראו: Polish March
Lauds Heroes of '43 Ghetto, in: New York Times 20. April 1988
- .87 The American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations
ה-Tygodnik Masowsze דיווח אמנם על אלפרד שנקר, אבל הכוונה היא בוודאי
לאלברט שנקר, מייסד איגוד המורים, United Federation of Teachers.
- .88 Brandt soll jüdische Stalin-Opfer ehren, in: *die tageszeitung*, 25. März 1988
- .89 Pochylmy głowy – to ich Golgota, in: *Tygodnik Masowsze*, 20. April 1988
- .90 List do Marka Edelmana, in: *Tygodnik Masowsze* 20.: המכתב המלא נמצא ב: April 1988
Ehrlich, *Honoring the Past*, 27
- .91 Ruchniewicz, *Die polnische Erinnerung an den Warschauer Ghettoaufstand* (1943), in: "*Noch ist Polen nicht verloren*", *Das historische Denken der Polen*, Berlin/Münster 2007, pp. 57-63, כאן בעמ' 63.
- .92 Chwała Powstańcom Getta, in: *Gazeta Polska*, 30. April 1988
- .93 Pochylmy głowy – to ich Golgota, in: *Tygodnik Masowsze*, 20. April 1988 יוחנן פאולוס השני קרא לאושוויץ ב-1979 "גולגולתא של זמננו".
- .94 Michael T. Kaufman, *Mad Dreams, Saving Graces, Poland: a Nation in Conspiracy*, New York 1989, pp. 192
- .95 ראו: Burke, *Geschichte* p. 298.